

УДК 94(447):355.311."1921-1922"

DOI <https://doi.org/10.35433/history.112038>

Макарчук Ігор,
аспірант кафедри історії України,
історичного факультету,
Житомирського державного
університету імені Івана Франка
stalker_ua333@ukr.net
Researcher ID: <https://publons.com/wos-op/researcher/5403713/igor-makarchuk>
<https://orcid.org/0000-0002-7944-0417>

БОРОТЬБА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ З ВОЛИНСЬКОЮ ПОВСТАНСЬКОЮ АРМІЄЮ

Анотація

Метою статті є аналіз становлення підпільних осередків антибільшовицького повстанського руху на Волині після Другого Зимового походу армії УНР. Охарактеризовано заходи Радянської влади, спрямовані на виявлення, агентурну розробку і знищення підпільної організації повстанського характеру під назвою Волинська повстанська армія (ВПА), що діяла на території Волинської губернії впродовж 1922 р.

Методологія. Під час підготовки статті використані базові принципи історичного пізнання: історизму, науковості, об'єктивності. Конкретні пошукові завдання дослідження вирішувались засобами проблемно-хронологічного (оптимальне залучення тематичної літературно-джерельної бази); історико-порівняльного (аналіз різних джерел та формування відповідних положень й висновків дослідження); критичного аналізу (критичне ставлення до різних джерел) методів.

Наукова новизна полягає у комплексному дослідженні етапів виявлення та ліквідації радянськими правоохоронними органами Волинської повстанської армії на основі неопублікованих джерел та наявної історіографічної бази. Введено до наукового обігу і проаналізовано новий джерельний матеріал, зокрема архівні документи, важливі для розкриття проблеми.

Висновки. *Невдале завершення Другого зимового походу армії УНР прискорило спад антибільшовицького повстанського руху, який продовжувався в умовах репресивної політики радянської влади. Навіть в таких складних для місцевих повстанців умовах, на території Волині почали діяти кілька підпільних осередків, які в подальшому об'єдналися в цілу повстанську організацію під назвою Волинська повстанська армія. Активізація повстанців та брак досвіду конспірації з їхнього боку, дозволили радянським органам виявити, що на Волині почали діяти не просто рядові партизанські загони, а ціла підпільна організація зі своєю структурою та завданнями. Щоб максимально ефективно ліквідувати всі осередки і структури ВПА більшовики вирішили інфільтрувати до повстанців своїх агентів, під виглядом учасників антирадянського підпілля. Це їм вдалося успішно реалізувати, і робота з виявлення всіх учасників підпілля продовжилась. Успіхи повстанців з розширення своєї мережі та їх підготовка до повстання примусили представників радянських органів швидко скласти план з ліквідації ВПА. Безпосередня ліквідація організації була доволі успішною для більшовиків, адже більшість учасників ВПА було арештовано або знищено, хоча командному складу підпілля вдалося відступити та потрапити за кордон.*

Ключові слова: *повстанський рух, Волинська губернія, радянська влада, Волинська повстанська армія, агентура, підпілля.*

Постановка проблеми. Незважаючи на значну кількість досліджень з історії Української національної революції 1917–1921 рр., деякі її сторінки для сучасного українського суспільства є малодослідженими або й взагалі невідомими. Однією з найбільш неоднозначних тем цієї доби є повстанський рух 20-х років ХХ ст., який включав не тільки боротьбу збройних повстанських загонів, а й діяльність різних підпільних організацій. Серед науковців нашого часу досі не має однозначної оцінки й трактування тим подіям. Це зумовлено, перш за все тим, що повстанські організації та рухи мали різне ідейне спрямування та мотиви своєї діяльності, їх представляли найрізноманітніші діячі та керівники.

Актуальність визначеної проблеми зумовлена тим, що у період існування СРСР антибільшовицький повстанський та підпільний рухи характеризувались як «бандитські», їх висвітлення мало однобокий та заідеологізований характер. Детальніші дослідження

повстанського та підпільних рухів Волинської губернії дадуть змогу виділити характерні місцеві особливості партизанського руху, що дозволить простежити його зв'язок і вплив на повстанські рухи сусідніх губерній. Загалом ці напрацювання доповнять загальну картину з досліджень антибільшовицького підпільно-повстанського руху України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У цілому характеризуючи літературу, використану для написання роботи, варто зазначити, що тема протистояння радянської влади проти Волинської повстанської армії не стала предметом окремого наукового дослідження. Проте в радянській, діаспорній та сучасній українській історіографії деякі аспекти цього питання прямо чи опосередковано розглядалися низкою авторів. Більшість праць, присвячених цій проблемі, належать сучасним історикам.

Видання радянського періоду відзначаються своєю ідеологізованістю в оцінці повстанського руху 1920-х рр. Радянські автори називали повстанців «буржуазними націоналістами». Зокрема А. Залевський у своїй статті (Залевський, 1959) описав боротьбу більшовиків з повстанським рухом у 1921–1922 рр., а також ліквідацію ВПА.

Журналіст Леонід Полтава один з перших в діаспорі, хто в контексті повстанського руху 1919–1922 р. описав діяльність Волинської повстанської армії. Його стаття на цю тему була опублікована в діаспорному виданні «Вісті Комбатанта» (Полтава, 1967). Автор написав її на основі радянських документів та видань, а також спогадів учасників тих подій. Павло Стегній у своїй дисертації по селянському повстанському русі Правобережжя (Стегній, 2000) в окремому розділі висвітлив діяльність найбільших повстанських організацій цього регіону. Анатолій Збаровський (Збаровський, 2016) коротко охарактеризував повстанський рух на Волині у 1920–1922 рр. Створення організації ВПА було тісно пов'язано з Другим Зимовим походом армії УНР, тому Ярослав Тинченко в своїй праці (Тинченко, 2017) описує також шлях комбатантів Подільської та Волинської груп, які стали організаторами підпілля на Волині. Автор висвітлив процес

формування організації ВПА від початку її діяльності до фактичної ліквідації органами ГПУ.

Аналіз джерельної бази. Найбільшу частину джерельної бази дослідження складають справи з фондів Державного архіву Житомирської області. Більшість з тих документів, використаних в дослідженні, пов'язані з роботою губернської, повітових та окружних відділень міліції, військових частин, які перебували на території губернії, органів ГПУ та різних радянських структур та нарад по боротьбі з бандитизмом на Волині у 1920-х рр. Ще одним джерелом є узагальнене та систематизоване видання «Реабілітовані історією. Житомирська область» (Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Житомирська область, 2006). Тут опубліковані архівні матеріали, присвячені карально-репресивним заходам радянської влади за весь період її діяльності на Житомирщині. Серед них є ті, які стосуються повстанського руху Волині та підпільних організацій регіону. Особливо уваги заслуговує періодика того часу, зокрема газета «Волинський Пролетарій». У цьому радянському пресовому виданні публікувалась низка матеріалів, пов'язаних зі слідством і судовим процесом над учасниками ВПА. Не менш важливими є спогади та мемуари учасників і очевидців тих подій. Зокрема спогади про діяльність ВПА та свою участь в ній залишив Андрій Дідковський, офіцер армії УНР, житель с. Дідковичі. Він був одним з небагатьох, хто зміг урятуватись після розгрому ВПА, та чи не єдиним, хто видав свої спогади про ті події (Дідківський, 1956). Один з найвідоміших діячів повстанського руху, Яків Гальчевський у спогадах про свою боротьбу, також залишив згадку про ВПА та керівника організації – Опанаса Петрика (Гальчевський, 2011).

Метою статті є висвітлення історії боротьби радянської влади з антибільшовицькою підпільною організацією Волинська повстанська армія.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на свою поразку, Другий Зимовий похід мав важливе значення в контексті створення збройного підпілля на території Волині. Ця операція дала змогу відправити на Волинь досвідчені військові кадри, частина з яких змогла тут закріпитись і стати основою та рушієм для створення

місцевих антибільшовицьких повстанських організацій. Після закінчення Листопадового рейду частина його учілих учасників відступили в Польщу, проте були й такі, що залишились на Волині і продовжили боротьбу, залучивши до неї місцевих підпільників і повстанців. Зокрема, деякі учасники Подільської повстанської групи зосередились в с. Троща Краснопільського повіту Волинської губернії. Ті ж, хто входили до Волинської повстанської групи і не відступили за кордон, концентрувались в с. Дідковичі Коростенського повіту Волинської губернії.

Після кількох місяців розвитку власних підпільних мереж і пошуку нових осередків повстанського руху, партизани Трощі і Дідкович змогли вийти на зв'язок і вирішили спільно координувати свою діяльність в межах однієї організації, яка отримала назву Волинська повстанська армія (ВПА). Загальним командиром організації було обрано О. Петрика. Станом на травень 1922 р. ВПА була другою за своїм масштабом повстанською організацією Правобережжя після Подільської повстанської групи Я. Гальчевського (Стегній, 2000, с. 173).

Обидва осередки підпілля в Трощі та в Дідковичах намагались вести свою діяльність конспіративно. Проте, якщо підпільники Дідкович спочатку діяли виключно пасивними засобами, агітуючи селян саботувати здачу продподатку, то партизани Трощі ще з грудня 1921 р. почали діяти збройними методами боротьби. В основному це були терористичні атаки на місцевих радянських діячів в органах влади та правопорядку, а також експропріація майна і продуктів, що були вилучені у селян. Така активність не могла бути не помічена радянськими органами. Зокрема про один з перших нападів 15 грудня 1921 р. свідчить радянський звіт, де зазначено що в с. Троща невідомими «бандитами» вбито декількох представників місцевої влади (Державний архів Житомирської області, ф. Р-1657, оп. 5, спр. 6, арк. 9). І в наступних звітах радянські органи характеризували цих повстанців як «бандитів», не акцентуючи уваги на їх політичних мотивах діяльності.

24 червня 1922 р. підпільники Трощі організували масштабний напад на зсипний пункт ст. Чуднів для експропріації зерна.

Зібралась значна збройна сила – близько 100 озброєних повстанців. Багато з партизан було замасковано під червоноармійців. Сам напад став для них успішним. За допомогою залучених селян та підвод з кіньми вдалося експропріювати більше ніж 500 пудів пшениці та фабрикатів. Однак, дорогою на с. Карпівці, під час відходу, вони мали сутичку з Янушпольською міліцією, в результаті якої загинув один з повстанців (Державний архів Житомирської області, ф. Р-1487, оп. 7, спр. 186, арк. 45). Ця втрата стала для повстанців критичною насамперед у зв'язку із тим, що загиблим був Мельник-Торган – керівник підпілля в с. Троща. Однак, фатальним наслідком його загибелі було те, що в руки радянським органам потрапили документи, в яких йшлося про підняття повстання проти влади (Державний архів Житомирської області, ф. Р-28, оп. 6, спр. 2, арк. 4). Вже в звітах за липень місяць 1922 р. місцеві органи, серед переліку різних повстанських діячів та угруповань, виділяли також і підпільну групу в с. Троща. На відміну від інших згаданих у звіті отаманів і ватажків було відзначено, що ця група мала організований штаб, а також зв'язок з контрреволюційною організацією (Державний архів Житомирської області, ф. Р-28, оп. 6, спр. 7, арк. 50).

Певною мірою радянські органи занепокоїла ситуація, що склалась на Волині. Було помітно, що тут почала діяти організована підпільна група, яка на відміну від інших почала працювати системно, охоплюючи нові населені пункти губернії. Однак, вони не поспішали починати ліквідацію організації, намагаючись розкрити якомога більшу кількість причетних до підпілля людей і дізнатись про деталі діяльності. Почалась робота з викриття керівників організації і найбільш активних її прихильників серед місцевих. Для цього в лави ВПА радянські органи впровадили своїх таємних агентів, що отримали завдання не тільки виявляти потенційно небезпечних осіб, а й в якості учасників організації проникнути до її керівного складу.

Один з агентів – Павло Ківгіло на прізвисько “Бунц” в ролі «командира», насправді неіснуючої повстанської організації у Житомирі, втерся у довіру до кількох місцевих українських

інтелігентів. Один з них, Олександр Гончаренко був товаришем по гімназії агента та колишнім старшиною армії УНР. Він беззастережно вірив своєму товаришеві по шкільній лаві та вирішив відправитись з ним до с. Троща – в самий штаб організації. Гончаренко був розчарований радянською владою, та щиро сподівався на продовження збройної боротьби за українську незалежність (Тинченко, 2017. с. 282).

Учасник ВПА А. Дідковський, описуючи причину викриття підпільників, також згадував про радянських агентів в її лавах. Він зазначив, що через необережність одного з діячів підпілля – Павла Недашківського, органам ГПУ вдалося впровадити до організації свого агента Ківгіла. Ківгіло дістався в самий центр організації й був там «своєю» людиною, знав багатьох зв'язкових, що приходили до штабу, а також уповноважених. За цю діяльність на користь радянської влади, вже після ліквідації ВПА, П. Ківгіло отримав орден «Червоного прапору» (Дідківський, 1956, с. 57). Щоб мати більшу довіру з боку командного складу ВПА, агент П. Ківгіло, за підтримки ГПУ, інспірував напад на одного з радянських урядовців з експропріацією в нього півтора мільйона рублів. Постраждалого радянського співробітника «зіграв» підставний агент ГПУ. Тим часом, в штабі ВПА йшла активна підготовка до повстання. В Овруцькому, Коростенському та Ізяславському повітах почалась організація партизанських загонів.

Новина про близьке повстання на Волині виявилась цілковитою несподіванкою для керівництва ВУЧК, яке дало наказ П. Ківгілу за будь яку ціну відтягувати початок повстання. Агенту вдалося вмовити керівника ВПА – О. Петрика спочатку провести нараду командного складу ВПА, аби детальніше скоординувати план дій. О. Петрик погодився з цим, відмінив початок повстання, але запропонував зібратися у Дідковичах – під охороною повстанців. П. Ківгіло наполягав на зустрічі в Житомирі. Він переконав О. Петрика призначити зустріч в Житомирі на 3 жовтня. Але на неї прибуло лише кілька повстанських командирів, переважно тих, що особисто знали П. Ківгіла та довіряли йому (Тинченко, 2017. с. 282-283).

З організатором підпілля в Дідковичах О. Петриком зміг встановити зв'язок Я. Гальчевський. Проте у своїх спогадах Я. Гальчевський вказував, що О. Петрик викликав у нього підозри. Зв'язкова отамана так описала О. Петрика: «Середнього росту, ходить в селянській одежі, має довгу, чорну бороду, і не має зброї». Серед селян зв'язкова почула, що вони цінують авторитет повстанців: А. Дідковського, Л. Костюшка й інших більше ніж авторитет О. Петрика. Я. Гальчевського також тривожило питання, чому О. Петрик не загинув під Базаром? Адже з усієї Волинської групи уціліла невелика частина кінноти. Він висловлював різні припущення з цього приводу, не відкидаючи такого варіанту, що сам О. Петрик міг бути агентом чи провокатором радянських органів (Гальчевський, 2011, с. 297-298).

З моменту об'єднання, робота у ВПА починає швидко розвиватись, охопивши район зі 100 сіл. У кожному з них організація мала не менше однієї чоти повстанців і підпільників. Підпілникам вдалося встановити зв'язок з петлюрівським штабом у Польщі. Координатором ВПА став Леонід Ступницький, зв'язковим з закордоном було призначено Тихона Гопанчука.

Помітивши ці досягнення, штаб ВПА вирішив використати їх і почав готуватись до повстання. Сприятливим було також те, що почалась продовольча кампанія і штаб розпочав широку агітацію серед селян, яка дала позитивні для повстанців результати. Селянство почало гальмувати зі здачею продподатку, в очікуванні приходу армії Симона Петлюри. Штабом повстанців було прийнято цілий ряд заходів для негайної організації повстання: були надіслані оперативні накази всім дивізіям привести їх в стан готовності, сконцентрувавши свої головні сили навколо Житомира, Коростеня і Овруча. Окремо командування організації віддало наказ про скликання з'їзду командного складу ВПА для вироблення детального плану повстання, бажаючи приурочити останній до моменту відправлення призовників, народжених у 1901 р., на дійсну службу, підготувавши до того в середовищі останніх сприятливий для себе ґрунт. Майже у всіх селах губернії були взяті на облік новобранці, які підлягали призову. Юнаків попередили про

утримання від швидкого відправлення, оскільки в найближчому часі мали б початися військові дії проти УСРР. Саме зважаючи на ці всі обставини, потреба швидкої ліквідації ВПА, для усунення небезпеки початку широкомасштабного повстання проти радянської влади, була відзначена владою як велика необхідність (Державний архів Житомирської області, ф. Р-1657, оп. 5, спр. 21, арк. 36).

Влада також почала поступову підготовку до можливого повстання. У протоколі Волинської губернської військової наради від 6 вересня 1922 р. зазначалось, що відкритий «бандитизм» проявляється в Коростенському і Овруцькому повітах. В Коростенському повіті існує курінь «Помста» – бойова одиниця з повстанців ВПА. Готуючись діяти на випередження підпільникам ВПА, радянські органи почали підтягувати додаткові резерви, які можна було б використати для придушення раптових виступів повстанців. У Коростенському повіті було зосереджено відділ силою у 350 чоловік, який міг бути залучений для запобігання планам повстання з боку ВПА. Влада прогнозувала, що в Полонському і Новоград-Волинському повітах можуть початися напади на зсіпні пункти, адже в цей час проводилась продподаткова компанія. Планувалось, що в жовтні деякі частини 44-ї дивізії будуть переведені в райони, де очікувались виступи ВПА (Державний архів Житомирської області, ф. Р-28, оп. 6, спр. 7, арк. 52).

4 жовтня 1922 р. було скликано об'єднане засідання бюро Губкому і президіума Губвідділу, на якому був прийнятий такий оперативний план: 1) здійснити негайне перебезування 44-ї дивізії в район, де планувалась ліквідація, мобілізувати для тієї ж цілі всі частини ЧОН, зняти таємно в ніч з 4 на 5 жовтня всіх прибулих на з'їзд командного складу ВПА делегатів і членів організації, які проживали в Житомирі; 2) розділити губернію на два райони проведення операції: перший район включав Житомирський і Полонський повіти, другий район охоплював Коростенський і Овруцький повіти (Державний архів Житомирської області, ф. Р-1657, оп. 5, спр. 21, арк. 36-37).

4 жовтня 1922 р. о 23 годині почалась операція з ліквідації підпільних структур ВПА в Житомирі. До ранку були арештовані

делегати з'їзду і всі члени організації по місту. Вранці 5 жовтня спеціальна група помічників уповноважених почала допит арештованих по м. Житомиру, під час якого були виявлені нові обставини і учасники, свідчення яких негайно передавались надзвичайно уповноваженим, для здійснення додаткових арештів і обшуків. 5 жовтня в день було відправлено по районах 7 надзвичайно уповноважених, яким було надано необхідну кількість піхотинців, по одній вантажівці і кавалерійському ескадрону, які вже знаходились в районах.

Операції у визначених до цього районах почались одночасно 6 жовтня на світанку і одразу ж, за налагодженим завчасно зв'язком, почали надходити свідчення про хід ліквідації. Насамперед, був негайно арештований штаб Коростенської дивізії і особи, причетні до неї. Відділ з ліквідації виїхав у Дідковичі, де було здійснено розгром штабу, захоплені майже всі члени, окрім деяких, які встигли втекти. Одночасно з ліквідацією загонів в Коростенському повіті, проведено ліквідацію і в Овруцькому повіті.

Під час проведення ліквідаційної акції, в Овруцькому повіті був заарештований ватажок відділу “Зубрія” і ще вісім членів відділу, завдяки чому О. Петрику з його групою не вдалося зв'язатись з отаманами “Гарасем” і “Зубрієм”, плануючи спільно з їхніми відділами здійснити напад на м. Овруч з метою звільнити арештованих, а далі спробувати підняти повстання. Також радянській владі вдалось розкрити і відразу ліквідувати добре організований «повстанський курінь ім. Наливайка» і групу Овруцької повітової організації соціалістів-революціонерів з секретарем повітового комітету, студентом Разпоповим, одночасно начальником штабу «курень ім. Наливайка». Таким чином, вся ця система ліквідації, швидкість використання слідчих матеріалів і розробка нових обставин справи дали змогу виявити і одразу заарештувати більше 100 членів організації Овруцької дивізії, які за агентурними свідченнями, до моменту ліквідації, не фігурували в справі (Державний архів Житомирської області, ф. Р-1657, оп. 5, спр. 21, арк. 37).

Для ліквідації О. Петрика і Л. Костюшка ГПУ підготувало також цілу операцію. Як згадував Андрій Дідковський, у Коростені був інспірований з'їзд соціал-демократичної партії. В одній хаті на околицях Коростеня, за наказом Костюшка, зібралися Л. Костюшко, О. Петрик, П. Ківіло та ще декілька агентів ГПУ, які говорили, що вони члени місцевої організації соціал-демократів. Після кількох годин наради, світло в хаті згасло, двері були підперті, а присутні кинулись до Л. Костюшка та О. Петрика з криком «руки до гори». Лише тоді Л. Костюшко та О. Петрик зрозуміли, що потрапили в пастку, але обом вдалось дістатись до дверей, висадити їх та втекти. Після цього вся організація була поставлена на ноги, оголошено мобілізацію, але було запізно, оскільки дивізія Григорія Котовського оточила всі довколишні села. ГПУ з Коростеня і Житомира почало проводити арешти (Дідківський, 1956, с. 57).

Організувавши переслідування отамана О. Петрика, у своїх звітах радянські органи зазначали, що вони натрапили на відступаючих ватажків ВПА, але ліквідувати її не було можливим, оскільки вони весь час йшли лісовими стежками в напрямку польського кордону, прикриваючи свій відступ групою “Гарася”. Не змігши наздогнати втікачів, переслідувачі спробували знищити відділ “Гарася”. Було вбито його ад'ютанта, сотенного і поранено зв'язкового, захоплено велику компроментуючу переписку, завдяки якій вдалося виявити і арештували 15 членів організації (Державний архів Житомирської області, ф. Р-1657, оп. 5, спр. 21, арк. 37). З іншого джерела стає також відомо те, що в цьому бою загинув брат “Гарася” (можливо він і був ад'ютантом отамана) (Державний архів Житомирської області, ф. П-2, оп. 1, спр. 152, арк. 207).

При ліквідації району Лугин, де перебували повстанські групи під керівництвом Мартинова, було арештувати останнього і його спільників, виявивши при цьому два автомобілі в розібраному стані. У тих же операціях захоплено декілька оперативних наказів штабу ВПА. В загальному підсумку по Коростенському і Овруцькому повітах арештували більше ніж 250 членів організації і виявили, крім зазначеного, частини типографії із чотирьма пудами різного шрифту (Державний архів Житомирської області, ф. Р-1657, оп. 5,

спр. 21, арк. 37). Загалом було арештовано близько 750 осіб, причетних до організації. З них 3 командири дивізій, 3 начальники штабів дивізій, командир бригади, начальник штабу бригади, 3 старшини особливих доручень, 18 командирів полків, 100 командирів рот і взводів. Серед заарештованих було 13 священнослужителів православної і католицької церков (Зборовський, 2016, с. 9).

Учасники тих подій так описали операцію з ліквідації штабу ВПА: «Відразу після засідання штабу організації два більшовицьких агенти поїхали до Коростеня в ЧК. І зразу ж почались арешти, радянські каральні органи виловлювали повстанців, нападаючи зненацька в хатах, під час праці, вдень, серед ночі, скручували людям дротами руки і вели до підвалів ЧК. Дехто чинив збройний опір, втікали і проривались до кордону з Польщею» (Полтава, 1967, с. 32).

Удар по штабу ВПА в Дідковичах призвів до повного розриву комунікації та зв'язку з всіма підрозділами і групами. Тому, не знаючи, що штаб організації вже захоплений радянськими органами, Овруцька ватага ВПА продовжила чекати прибуття начальника штабу, який вже був затриманим і не почала своєчасно наступати на Овруч. Це дало можливість радянським силам перегрупуватися і підтягнути додаткові військові частини (Державний архів Житомирської області, ф. П-1, оп. 1, спр. 173, арк. 5).

До 10 жовтня операція з ліквідації ВПА по Житомирському і Полонському повітах була з успіхом (для ЧК) завершена, вилучено велику кількість гвинтівок, повністю готову дерев'яну типографію з готовим набором до друку трьох повстанських прокламацій (Державний архів Житомирської області, ф. Р-1657, оп. 5, спр. 21, арк. 36). Хоча в документах, що стосувалися ЧОН зазначалось, що ліквідація продовжувалась ще близько трьох тижнів. Навіть після цього видбувалось «виманювання» окремих груп підпільників (Державний архів Житомирської області, ф. П-1, оп. 1, спр. 173, арк. 5).

У губернії була організована широка компанія з таврування заарештованих як зрадників українського народу, з вимогами

суворого покарання над ними (Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Житомирська область, 2006, с. 12). Радянська влада намагалась надати слідству по учасникам ВПА великого суспільного резонансу, тому сам хід справи і показання затриманих висвітлювались у місцевій газеті «Волинський пролетарій» (В. П. А. (з показань на попередніх слідствах керівників захопленої петлюрівської організації), 1922, с. 1-2). Матеріал публікувався під різними одіозними заголовками, а сама організація зображувалась як петлюрівсько-польська авантюра (Петлюрівська авантюра на Волині, 1922, с. 1). Радянські історики у своїх працях, присвячених повстанському руху, зазначали, що ліквідація ВПА та інших організацій підпільного характеру була здійснена до 5-ї річниці «Жовтневої революції» і що після цього остаточно було знищено збройний «куркульський бандитизм» (Залевский, 1959, с. 97). В одному з радянських документів з приводу ліквідації різних отаманів та організацій Волинської губернії зазначено, що до листопада 1922 р. після двох років постійної інтенсивної роботи Черезвичайної комісії на Волині настав спокій (Державний архів Житомирської області, ф. П-1, оп. 1, спр. 120, арк. 42). Хоча насправді антибільшовицький повстанський рух продовжував свою діяльність і далі.

Для з'ясування обставин ліквідації організації, 22 жовтня 1922 р. зв'язковий між закордоном та штабом ВПА Т. Гопанчук був відправлений на Волинь. Однак, він був затриманий в момент переходу кордону. Під час арешту намагався зробити вигляд, ніби сам ішов здаватись радянським каральним органам (Тинченко, 2017. с. 405). Т. Гопанчук був давно відомий радянським органам як зв'язковий між закордоном і штабом ВПА, під час своєї агентурної діяльності з ним також контактував агент П. Ківіло. Тому, він був арештований як учасник ВПА і пізніше також проходив у справі цієї організації (Державний архів Житомирської області, ф. Р-5013, оп. 2, спр. 23248, арк. 45).

Навіть після завершення цієї операції радянські органи констатували, що на Правобережжі, в прикордонній смузі, Волинська губернія є найбільш сприятливою з розвитку

«бандитизму». В одному з радянських документів того часу зазначалось, що варто прискорити суд над ВПА і закінчити його до 1 січня 1923 р., оскільки в суспільстві спадає інтерес до цієї справи (Державний архів Житомирської області, ф. Р-28, оп. 6, спр. 9, арк. 1-1 зв.). Сформовану чекістами справу на 564 особи, які були звинувачені в участі у ВПА, розглянула Надзвичайна сесія Волинського губсуду в березні 1923 р. За її вироком, затвердженим ВУЦВК, 65 чоловік було розстріляно, багатьох засуджено до різних термінів ув'язнення. Частина підсудних виправдано (Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Житомирська область, 2006, с. 12).

Висновки. Отже, для висвітлення теми боротьби радянської влади з Волинською повстанською армією було виконано низку завдань, що дозволило по-новому підійти до розкриття цієї проблеми. Так, з'ясовано відсутність комплексних досліджень з цієї проблеми. Характеризуючи створення радянської агентури в лавах ВПА та її діяльність, вдалося виявити, що станом на 1922 р. такій великій організації як ВПА важко було залишатися поза увагою органів ГПУ. Самій організації також бракувало конспірації під час ведення своєї діяльності. Можемо відзначити, що через потрапляння документів організації до рук більшовиків і викриття факту її існування, в лавах підпільників почали діяти радянські агенти.

Варто зазначити, що ключовим факторам, який допоміг більшовицьким органам ліквідувати ВПА, стала наявність агентів в лавах організації. Це дозволило радянським органам постійно контролювати ситуацію та дії повстанців. ВПА в той час активно готувалась до повстання, що за планом мало б відбутися восени 1922 р.. Основним завданням агентів, в цих умовах, стало відтягування початку повстання. Коли ситуація з повстанням отримала загрозиві риси, місцевим ГПУ було розроблено оперативний план ліквідації ВПА.

Розкриваючи процес ліквідації ВПА, відзначаємо, що загалом операція закінчилась успіхом для радянської влади, якій вдалося затримати більше ніж 700 учасників підпілля та підозрюваних у причетності до ВПА. Однак, не вдалось затримати штаб організації – близько 20 старшин, які відступили до Польщу. Навіть після

завершення операції продовжувались арешти та пошуки підпільників ВПА, що уникли затримання. Прагнення влади надати цій справі великого суспільного резонансу, та її зображення як петлюрівсько-польської авантюри, демонструє рішучість радянської влади щодо встановлення цілковитого контролю над прикордонною Волинською губернією та використання різних методів боротьби.

Подяка. Висловлюємо вдячність членам редакційної колегії журналу та рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримував фінансової підтримки для проведення дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література

В. П. А. (з показань на попередніх слідствах керівників захопленої петлюрівської організації). (1922). Волинський пролетарій (Житомир), 10 грудня. С. 1-2

Державний архів Житомирської області, ф. П-1, оп. 1, спр. 120, 70 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. П-1, оп. 1, спр. 173, 24 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. П-2, оп. 1, спр. 152, 207 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. Р-28, оп. 6, спр. 2, 610 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. Р-28, оп. 6, спр. 7, 87 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. Р-28, оп. 6, спр. 9, 46 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. Р-1487, оп. 7, спр. 186, 73 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. Р-1657, оп. 5, спр. 6, 118 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. Р-1657, оп. 5, спр. 21, 67 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. Р-5013, оп. 2, спр. 23248, 53 арк.

Петлюрівська авантюра на Волині. (1922). Волинський пролетарій (Житомир), 14 листопада. С. 1

Гальчевський, Я. (2011). Проти Червоних окупантів. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006». 360 с.

Дідківський, А. (1956). Короткий огляд організації «Волинської повстанської армії» в 1921-22 р. // Літопис Волині. Нью-Йорк-Буенос-Айрес-Вінніпег, Ч. 3. С. 53-60.

Зборовський, А. (2016). Нескорена Волинь // Нація і держава (Київ). травень № 5. С. 10.

Полтава, Л. (1967). Українські повстанські загони в 1919-1920 роках // Вісті комбатанта (Торонто – Нью-Йорк). Ч. 5-6. С. 26-33.

Реабілітовані історією: у двадцяти семи томах. Житомирська область. (2006). Кн. 1. Житомир, 724 с.

Стегній, П. (2000). Селянські повстання в правобережній частині УСРР у 1921-1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху): дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: 07.00.01 / Кременчуцький держ. політехнічний ін.-т. Кременчук, 230 с.

Тинченко, Я. (2017). Лицарі Зимових походів. 1919-1922 рр. Київ: Темпора, 760 с.

References

V. P. A. (z pokazan' na poperednikh slidstvakh kerivnykiv zakhopenoyi petlyurivs'koyi orhanizatsiyi). (1922). Volyns'kyu proletariy (Zhytomyr), 10 hrudnya. S. 1-2. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. P-1, op. 1, spr. 173, 24 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. P-2, op. 1, spr. 152, 207 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-28, op. 6, spr. 2, 610 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-28, op. 6, spr. 7, 87 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-28, op. 6, spr. 9, 46 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-1487, op. 7, spr. 186, 73 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-1657, op. 5, spr. 6, 118 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-1657, op. 5, spr. 21, 67 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-5013, op. 2, spr. 23248, 53 ark.

Petlyurivs'ka avantyura na Volyni. (1922). Volyns'kyu proletariy (Zhytomyr), 14 lystopada. S. 1. [in Ukrainian].

Hal'chevs'kyy, YA. (2011). Proty Chervonykh okupantiv. Kam"yanets'-Podil's'kyu: PP «Medobory-2006». 360 s. [in Ukrainian].

Didkivs'kyy, A. (1956). Korotkyy ohlyad orhanizatsiyi «Volyns'koyi povstans'koyi armiyi» v 1921-22 r. // Litopys Volyni. N'yu-York-Buenos-Ayres-Vinipeh, CH. 3. S. 53-60. [in Ukrainian].

Zborovs'kyy, A. (2016). Neskorena Volyn' // Natsiya i derzhava (Kyiv). traven' № 5. S. 10. [in Ukrainian].

Poltava, L. (1967). Ukrayins'ki povstans'ki zahony v 1919-1920 rokakh // Visti kombatanta (Toronto - New York). CH. 5-6. S. 26-33. [in Ukrainian].

Reabilitovani istoriyeyu: u dvadtsyaty semy tomakh. Zhytomyrs'ka oblast'. (2006). Кн. 1. Zhytomyr, 724 s. [in Ukrainian].

Stehniy, P. (2000). Selyans'ki povstannya v pravoberezhniy chastyni USRR u 1921-1923 rr. (na materialakh petlyurivs'koho rukhu): dys... na zdobuttya nauk. stupenya kand. ist. nauk.: 07.00.01 /. Kremenchuts'kyu derzh. politekhnichnyy in.-t. Kremenchuk, 230 s. [in Ukrainian].

Tynchenko, YA. (2017). Lytsari Zymovykh pokhodiv. 1919-1922 rr. Kyiv: Tempora, 760 s. [in Ukrainian].

Makarchuk I. THE STRUGGLE OF THE SOVIET POWER WITH THE VOLYN INSURGENT ARMY

Abstract

The purpose of the article is to analyze the formation of underground cells of the anti-Bolshevik insurgent movement in Volyn after the Second Winter Campaign of the UNR army. Coverage of the measures of the Soviet authorities, aimed at the detection, intelligence development and destruction of an underground organization of an insurgent character called the Volyn Insurgent Army, which operated on the territory of the Volyn Province during 1922.

Methodology. *When writing the article, the basic principles of historical knowledge were used: historicism, scientificity, objectivity. Specific search tasks of the research were solved by problem-chronological means (optimal involvement of the thematic literature and source base); historical-comparative (analysis of various sources and formation of relevant research provisions and conclusions); critical analysis (critical attitude to various sources) methods.*

The scientific novelty *consists in a comprehensive study of the stages of detection and liquidation by Soviet law enforcement agencies of the Volyn rebel army on the basis of unpublished sources and the available historiographical base. New source material, in particular archival documents, important for solving the problem, was introduced into scientific circulation and analyzed.*

Conclusions. *The unsuccessful completion of the Second Winter Campaign of the UNR army accelerated the decline of the anti-Bolshevik insurgent movement, which continued under the repressive policy of the Soviet government. Even in such difficult conditions for the local insurgents, several underground cells began to operate on the territory of Volyn, which later merged into a whole insurgent organization called the Volyn Insurgent Army. The insurgents' activation and lack of conspiracy experience on their part allowed the Soviet authorities to discover that not just ordinary partisan units, but a whole underground organization with its own structure and tasks, began to operate in Volyn. In order to eliminate all the cells and structures of the VPA as effectively as possible, the Bolsheviks decided to infiltrate the rebels with their agents under the guise of members of the anti-Soviet underground. They*

successfully managed to do this and the work to identify all the participants of the underground continued. The success of the insurgents in expanding their network and their preparation for the uprising forced representatives of the Soviet authorities to quickly draw up a plan to eliminate the VPA. The very liquidation of the organization was quite successful for the Bolsheviks, because most of the members of the VPA were arrested or destroyed, although the underground command staff managed to retreat abroad.

Key words: *insurgent movement, Volyn province, Soviet government, Volyn insurgent army, agents, underground.*

Makarczuk I. WALKA RZĄDU SOWIECKIEGO Z WOŁYŃSKĄ ARMII BUNTOWNICZEJ

Streszczenie

Celem artykułu jest analiza formowania się podziemnych komórek antybolszewickiego ruchu powstańczego na Wołyniu po II Kampanii Zimowej armii UNR. Obejmowanie działań władz sowieckich, mających na celu wykrycie, rozwój wywiadowczy i zniszczenie podziemnej organizacji o charakterze powstańczym zwanej Wołyńską Powstańczą Armią, która działała na terenie obwodu wołyńskiego w 1922 roku.

Metodologia. *Podczas pisania artykułu posłużono się podstawowymi zasadami wiedzy historycznej: historyzmem, naukowością, obiektywizmem. Konkretnie zadania poszukiwawcze badań rozwiązano metodami problemowo-chronologicznymi (optymalne zaangażowanie literatury tematycznej i bazy źródłowej); historyczno-porównawczy (analiza różnych źródeł i tworzenie odpowiednich zapisów i wniosków badawczych); metody analizy krytycznej (krytyczne podejście do różnych źródeł).*

Nowością naukową *jest kompleksowe badanie etapów wykrycia i likwidacji przez sowieckie organy ścigania wołyńskiej armii powstańczej na podstawie niepublikowanych źródeł i dostępnej bazy historiograficznej. Do obiegu naukowego wprowadzono i analizowano nowe materiały źródłowe, w szczególności dokumenty archiwalne, ważne dla rozwiązania problemu.*

Wnioski. *Nieudane zakończenie II Kampanii Zimowej armii UNR przyspieszyło upadek antybolszewickiego ruchu powstańczego, który kontynuował represyjną politykę rządu sowieckiego. Nawet w tak trudnych dla miejscowych powstańców warunkach na terenie Wołynia zaczęło działać kilka podziemnych komórek, które później połączyły się w całą organizację powstańczą zwaną Wołyńską Powstańczą Armią. Aktywizacja powstańców i brak doświadczenia konspiracyjnego z ich strony pozwoliły władzom sowieckim odkryć, że na Wołyniu zaczęły działać nie tylko zwykłe oddziały partyzanckie, ale*

cała podziemna organizacja z własną strukturą i zadaniami. Aby jak najskuteczniej zlikwidować wszystkie komórki i struktury VPA, bolszewicy zdecydowali się na infiltrację rebeliantów wraz ze swoimi agentami pod przykrywką członków antysowieckiego podziemia. Udało im się to z powodzeniem i kontynuowano prace nad identyfikacją wszystkich uczestników podziemia. Sukcesy powstańców w rozbudowie siatki i przygotowaniu do powstania wymusiły na przedstawicielach władz sowieckich szybkie opracowanie planu likwidacji WZP. Sama likwidacja organizacji była dla bolszewików całkiem udana, ponieważ większość członków VPA została aresztowana lub zniszczona, chociaż dowództwu podziemia udało się wycofać za granicę.

Słowa kluczowe: *ruch powstańczy, obwód Wołyński, rząd sowiecki, Wołyńska Armia Powstańcza, agenci, podziemie.*

Статтю надіслано до редколегії 20.07.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 15.08.2022 р.